

Ю. С. Шемшученко, д-р юрид. наук, проф.,
академік НАН України,
директор Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України
Ю. Л. Бошицький, проф.,
в. о. ректора Київського
університету права НАН України

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

В сучасних умовах розвитку України, побудови громадянського суспільства і соціальної, демократичної, правової держави особливого значення набуває переорієнтація навчально-виховного процесу у вищій школі на створення високого загальнолюдського та культурно-національного потенціалу спеціаліста, котрий би поєднував високий професіоналізм, інтелігентність, соціальну зрілість, творчий підхід, відчуття міри в усьому й насамперед — міри людяності. У зв'язку з цим особливої ваги набуває загальна та професійна освіченість нової генерації правників, які є виразниками найважливіших регуляторів суспільного життя — моралі і права.

Аналізуючи проблеми гармонійного розвитку майбутнього спеціаліста, його ставлення до світу й до самого себе, до інших людей, французький вчений-соціолог Е. Дюркгайм досить переконливо показав необхідність поєднання імперативу культури й імперативу життєдіяльності: «Найкращі уми визнають сьогодні, що студент-правознавець не повинен обмежуватися тлумаченням юридичних текстів. Якщо насправді він проводить увесь свій час у коментуванні текстів, і тому щодо кожного закону його єдина турбота — намагатися вгадати, яким міг бути намір законодавця, у нього виробляється звичка бачити єдине джерело права у волі законодавця. А це означає приймати букву за дух, видимість за реальність. Право утворюється із глибин суспільства, а законодавець лише освячує процес, який постав без нього» [1].

Перехідний етап розбудови української держави, характерний радикальними перетвореннями у суспільних відносинах, актуалізує проблему гармонійного розвитку майбутнього спеціаліста-юриста, діяльність якого торкається найважливіших інтересів суспільства, окремих індивідів й нерідко пов'язана з прийняттям рішень, що впливають на їхню долю. Професіоналізм фахівця-юриста має бути заснований на гуманістичних орієнтирах і мо-

рально-етичних засадах, на справжній інтелігентності, яку витлумачують не як диплом про вищу освіту, а як оволодіння гуманітарною культурою, як вміння мислити, співпереживати, як здатність до етичних рефлексій перебігу подій, щоб не лише розуміти їх, а й визначити своє практичне ставлення до них.

Це має величезне значення з огляду на особливості тих змін, які відбуваються у нашому суспільстві, націлені на загострено-емоційне сприйняття їх членами суспільства. Крім того, характер сучасного політичного життя у нашому суспільстві сприяє усвідомленню об'єктивної соціальної залежності долі окремого індивіда, і зокрема, молодій людини, від розвитку всього суспільства.

У зв'язку з цим багато проблем особистісного характеру, потреби і інтереси сприймаються у свідомості молодій людини як соціально-політичні і морально-етичні проблеми суспільства: перспективи «на завтра», соціальні перетворення, економічні проблеми, а також проблеми відповідальності нашого політикуму за те, що відбувається у державі.

Під час навчання студента правознавця дуже важливо, щоб усвідомлення навчальних проблем і необхідності їх вирішення породжувало внутрішню духовну енергію і творчу ініціативу молодій людини, почуття відповідальності не тільки за власні поступки, а й за розвиток нашого суспільства, почуття впевненості у своєму майбутньому.

Підготовка фахівця-юриста — це турбота не лише про великий рівень інтелекту й глибокі знання з фаху, а й про морально-етичне виховання майбутнього юриста, про сприйняття індивідуальною свідомістю студента суспільних цінностей і реалізацію їх у практичній діяльності. Це залежить не тільки від об'єктивних умов, відносин, що склалися у суспільстві, в сім'ї, а також великою мірою — від рівня освіченості, культури, особливостей стилю мислення і морально-психологічних властивостей самого студента. Підвищення почуття професійного і морального обов'язку, почуття відповідальності за свої рішення, дії і вчинки, суворі дисципліна й повага до права, високий професіоналізм і висока моральна й правова культура — це ті риси, які повинен мати юрист.

Питання про те, на що може спиратися людина у творчому виборі своїх вчинків і дій, що може сприяти зростанню морального потенціалу й ступеню відповідальності невідворотно постане перед студентами і особливо важливо за умови падіння у нашому суспільстві моральності життя, зростання злочинності, зокрема й серед юристів. Молоде покоління виявляє стурбованість падінням моралі та зростанням злочинності у державі. Од-

нак поряд з тими, хто прагне оволодіти правовими знаннями, щоб протистояти аморальності і беззаконню, на жаль, отримують юридичну освіту й ті, хто прагне використовувати правові знання, щоб знайти найкоротший шлях до матеріальних або кар'єрних благ. Це означає, що підготовка майбутнього фахівця-юриста має сенс тільки у контексті духовно-практичних кроків у напрямку самовиховання особистості, а системність викладання фахових і гуманітарних дисциплін повинна сприяти освіченості майбутніх юристів, їх моральної досконалості, інтелігентності. Інтелігентну людину характеризує передусім повага до оточуючих, усвідомлення того, що вона знаходиться лише на шляху до знань. Тому вона постійно поповнює свої знання, особливо у галузі гуманітарної культури. Звідси відсутність самовпевненості у поведінці і у манері себе тримати. Звідси й повага до досвіду історії і культури і здатність розуміння «вічні питання» буття.

Зміст освіти в Київському університеті права НАН України передбачає не тільки фахові знання, але й знання про людину й суспільство, про навколишній світ, про почуття й відносини між людьми. Сучасний університет, продовжуючи давні традиції, являє собою триєдність ціннісних орієнтацій: навчання, дослідження і виховання.

Кафедра гуманітарних дисциплін Київського університету права приділяє велику увагу реалізації цих орієнтацій. Серед дисциплін, що читаються викладачами кафедри, треба назвати філософію, етику юриста, етику права, філософію права, естетику, політологію, соціологію та інші. Вже тільки перелік цих дисциплін дає уявлення про той величезний обсяг завдань, виконання яких має не тільки озброїти майбутнього юриста спеціальними знаннями, а й сформуванати морально-ціннісні орієнтації, які б спиралися на фундаментальні соціально-політичні, моральні і культурні цінності. Системний виклад вищеназваних навчальних дисциплін має прилучити студентів до самовиховання, допомогти їм наблизитися до рівня, досягнутого культурою людства в осмисленні людських проблем, «визначати» їх як власні проблеми, усвідомити необхідність творчого зусилля власної думки.

Навчальною дисципліною, основним завданням якої є виховання у майбутнього юриста поваги до закону, прав особистості, чесності й відповідальності, розуміння й почуття професійного обов'язку є юридична етика. Саме ця дисципліна визначає основні проблеми професійної етики юриста, соціальне призначення та моральну сутність юридичної професії, зміст моральної і правової культури юриста. Вивчення курсу «Етика юриста» сприяє

оволодінню знаннями про моральні вимоги до представників юридичної професії.

Вивчення майбутніми правознавцями юридичної етики не може бути обмеженим тільки суто проблемами професійної етики. На жаль, поступово у вищих навчальних закладах зникає курс етики як філософської дисципліни, яка має давати студентам перших-других курсів знання з найважливіших проблем етики як системи знань про мораль, сприяти виявленню її історичних і сучасних параметрів, визначенню її місця у системі людських знань. Зазвичай практичних аспектів прикладної дисципліни — юридичної етики — торкаються і викладачі, що читають такі профільюючі дисципліни, як «Кримінальний процес», «Цивільний процес», «Судові та правоохоронні органи України» та інші. Але базові знання, навички вирішувати морально-етичні проблеми, що мають місце у юридичній діяльності, студент повинен отримувати підчас лекцій, практичних і семінарських занять з курсу «Етика права».

Серед різноманітних методів навчальної та виховної роботи у вищій школі важливе місце належить, як відомо, лекції. Саме на лекції, через живе слово викладача студент дістає повне уявлення про сучасний стан, перспективи розвитку тієї чи іншої науки. Тільки на лекції можна порушити спірні питання науки, ознайомити студентів з новими дискусійними темами, з новими концепціями і теоріями, які ще не утвердилися у науці.

Особливу роль у розумінні морально-етичних проблем юридичної професії відіграють практичні і семінарські заняття з курсу «Етика права», які переслідують кілька цілей: а) виявлення власного відношення студента до вже сформованих наявних уявлень про моральні цінності — честь, совість, обов'язок, гідність, справедливість, закон; б) виявлення здатності студента систематизувати отримання знання і критично оцінювати власну позицію щодо конкретних ситуацій практичної діяльності юриста; в) етичне знання тільки тоді набуває сутнісного значення, коли воно переведено «на себе», сприяє розвитку індивідуальності, вихованню.

Методика проведення таких занять повинна включати подолання сором'язливості, відсутності практики спілкування через ситуативні ігри, «занурення» студента у конкретну ситуацію — життєву чи професійну, пошук самостійного залежно від його особистих ціннісних орієнтацій, рішення.

Методичною основою курсу «Етика юриста» є самостійна робота студентів із наступним обговоренням у групі з аналізу і мо-

рально-правового оцінювання прикладів із правозастосовної та правоохоронної практики, що дає можливість стимулювати активність, самостійність у вирішенні обговорюваних проблем.

Особливу роль у морально-етичній підготовці студента-юриста грає не просто навчання, але й ще удосконалення, духовний ріст особистості. Так, естетичні знання необхідні юристам «зادля загальної освіти». Вивчаючи предмет «Естетика», студент все більш розуміє важливість естетики не тільки для розширення кругозору, але й для формування глибинних світоглядів юриста. Йдеться про те, що естетика як наука про специфічну почуттєвість людини (духовну почуттєвість) виховує почуття людини, розвиває інтуїцію. Адже юристу у процесі спілкування з різним контингентом людей необхідна не лише логіка, яка не завжди може пояснити ситуацію (тим більше, що сучасна наука визнає, що навколишній світ не є лінійний і однозначний, навпаки він складний і багатомірний), а й потрібен ірраціональний світ розвиненої естетичної почуттєвості. Вивчення основних естетичних категорій (прекрасного—потворного, піднесеного—низького, трагічного—комічного, естетичного) допомагає глибше і яскравіше усвідомити навколишній світ. Також допомагає усвідомити і сутність законотворення. Студент знайомиться з процесом художньої творчості — йому стає зрозуміло, що мистецтво має бути відповідальним перед людством, що не тільки моральні норми, а й норми права мають бути задіяні в сфері мистецтва, можливо, як специфічний галузі правознавства.

Культурологічні підходи до підготовки майбутніх юристів у системі вищої освіти передбачають, що тільки громадянин, який глибоко усвідомив державно-національні інтереси та національні цінності й загальнолюдські надбання, котрий уміє реалізувати свої знання, фахові навички та вміння в полікультурному просторі, має почуття патріотизму, національної свідомості, високі морально-професійні якості, зможе проводити практичну діяльність на належному рівні.

Рівень культурологічно зорієнтованого розвитку особистості майбутнього юриста виводить на розуміння сутності внутрішнього імперативу професійного обов'язку, тобто пізнання сутності власного обов'язку у кожному явищі, що безпосередньо впливає на якість юридичної діяльності, на рівень правової культури суспільства. Лише високий рівень особистої, а значить і професійної культури, є засобом, здатним запобігти використанню юристом своїх знань законів для свавілля, спрямованого супроти цих

законів. Джерелом будь-якого беззаконня зі сторони юриста в першу чергу є безкультура.

Переосмислення проблеми культурологічної освіти майбутніх юристів виводить на розуміння необхідності докорінного оновлення організації та здійснення професійної підготовки. По-перше, впровадження культурологічної підготовки майбутніх юристів як цілісної соціальної багаторівневої динамічної системи на всіх етапах професійної освіти виховує спеціаліста, який уміє реалізувати свої знання, фахові навички та вміння в полікультурному правовому просторі, має почуття патріотизму, національної свідомості, високі морально-професійні якості, про що свідчить анкетування, експертні оцінки викладачів та студентів юридичного факультету. По-друге, опитування студентів-старшокурсників (408 осіб) підтвердило необхідність здійснення фахової підготовки на основі глибоких засад світової і національної культури, що робить правознавця епіцентром впливу об'єктивності на рівень правової культури в країні, зміцнює позиції Української держави на міжнародній арені. Зокрема, привертає увагу принцип верховенства правової культури, запропонований О. М. Костенком: у суспільстві поряд з верховенством права має бути також верховенство правової культури. Адже саме за наявності верховенства культурологічних засад формується професійна свідомість юриста, духовні параметри його юридичних дій [2]. По-третє, логічні умовиводи, заперечення, твердження інтуїтивного чи професійного характеру щодо ефективності культурологічної освіти майбутніх юристів як цілісної динамічної системи виводять на необхідність глибинного аналізу даної проблеми в теорії та методології вищої школи України, на виявлення тенденцій культурологічної освіти в історії та філософії вітчизняної та зарубіжної вищої правової школи, на розробку концепції культурологічної освіти студентів-правознавців (універсальну і індивідуальну), на вивчення індивідуальних особливостей майбутнього юриста, рівня його освіченості та інтелекту, професійної підготовки з метою створення спеціальної методики особистісно-орієнтованого підходу в культурологічній освіті. Нині саме таких підходів до юридичної вищої освіти вимагає суспільно-політична ситуація в Україні.

Активне професійне становлення юриста починається з усвідомлення ним свого «Я», свого місця у соціумі, розуміння загальнолюдської цінності права, з формування компетенції юриста у питаннях культури тлумачення закону. Сучасній правовій систе-

мі потрібен не просто юрист-виконавець чітких правових приписів, а фахівець широкого світогляду, глибинних духовних орієнтацій, здатний максимально врегулювати особистісно-суспільні відносини ефективними правовими нормами, активізувати конструктивну взаємодію тріади «особистість-соціум-держава».

Саме культурологічний підхід до фахової підготовки юристів дає можливість усвідомити природу, розвиток і цінність права у всіх його проявах: етнічному, історичному, національному, загальнолюдському. «Некультурне» не має ніякої цінності і не є справжнім, ефективним регулятором суспільно-правових відносин. Тобто, неокультурене право є шкідливим для суспільства, позбавлене етики ненасильства і призводить до жорсткого невинновданого примусу. Тому й маємо у правовому полі прояви історичного анахронізму — насильство, погрози, вбивства та інші заходи незаконного впливу на обвинуваченого, про що свідчать багаточисельні публікації у пресі, соціологічні опитування тощо. І це не може не викликати серйозного занепокоєння.

Усі інновації в системі правової культури суспільства приведуть до позитивних результатів лише за умов розуміння, що юрист як особистість повинен володіти такими якостями: високою освіченістю, потребою використовувати знання закону для покращення життя людей, здатністю із співчуттям ставитися до страждань і бід народу, громадською відповідальністю, почуттям власної гідності, незалежністю в судженнях і прийнятті рішень. Сукупність цих загальнолюдських і водночас професійних якостей та властивостей і буде складати модель фахівця-юриста.

Саме таке визначення ролі права сприяє розбудові України як демократичної соціальної правової держави, де право — це не тільки система нормативних настанов (норм права), встановлених державою для регулювання суспільних відносин, а й усіма визнана міра свободи, що відповідає вимогам загальнолюдської моралі, рівності й справедливості у суспільстві. Право є однією з найголовніших соціальних цінностей, які сповідує людина, воно є тим соціальним орієнтиром, яким повинен керуватися кожен представник людського роду у всіх проявах життєдіяльності.

Фахівець-юрист — це не просто спеціаліст з високим рівнем інтелекту, гнучким розумом і глибокими знаннями, його розум і знання у вищій школі мають отримати міцні гуманістичні підвалини. Б. Кістяківський наголошував, що правові норми, зумовлюючи правову поведінку, самі, однак, не є чимось зовнішнім, бо вони передусім феномени нашої свідомості, тому такі ж внут-

рішні елементи нашого духу, як і етичні норми. Тільки виражені у нормах законів або застосовані в житті, вони здобувають зовнішню форму. «Обов'язок, — стверджував Кант, — це необхідність (здійснення) вчинку з поваги до закону ... Таким чином, залишається лише одне, спроможне визначити волю: об'єктивно закон, а суб'єктивно — суто повага до цього практичного закону...» [3]. Повага, як відомо, визначається рівнем культури, зокрема правової, ступенем розвитку сутнісних сил соціального суб'єкта (особистості), які є наслідком його навчання, розвитку, самовдосконалення, опанування нормами та цінностями культури, що були створені людством упродовж усієї історії.

Важливе і складне завдання освіти — формування у молодій людини гуманістичних орієнтирів і моральних критеріїв, з допомогою яких вона осягає світ людської культури, перетворюючи цей зовнішній світ у внутрішній світ особистості. Зокрема, у підготовці юриста чи не найважливішу роль відіграє саме культурологічне спрямування освіти — формування світоглядної позиції та осягнення культури (синтезу культур). У зв'язку зі сказаним, доцільно визначити ціннісний зміст самого права з погляду юридичної аксіології. Враховуючи те, що право є чинником соціального прогресу, то стає очевидною інструментальна цінність права, що сприяє функціонуванню різних соціальних інститутів (держави, соціального управління, моралі тощо), загалом, регулює суспільні відносини, забезпечуючи організованість і нормальну життєдіяльність суспільства, соціальний мир, злагоду.

Зокрема, найважливішим ціннісним критерієм права, правової культури, правового закону є мораль, адже будь-який юридичний акт як форма існування права є водночас і раціональним, оскільки обумовлює зовнішні суспільні межі свободи поведінки людини, ґрунтуючись на об'єктивній реальності й необхідності, й ірраціональним, оскільки звертається передусім до волі людини. Воля ж людини, — це її справжнє «я», істинне ядро її сутності; саме тому вона становить основу її свідомості як дещо абсолютно надане та суще, далі якого вона йти не може. Адже вона є сама такою, якою вона бажає, а бажає так, якою вона є.

Звідси випливає, що право є мірою свободи й справедливості, гарантом самодостатнього й захищеного від небезпеки життя. Соціальна свобода поза правом може перерости у свавілля, несправедливість. Утверджуючи принципи свободи й справедливості, право набирає глибинного особистісного смислу, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи й суспільства в цілому,

відкриває особистості шлях до наповненого людським смислом життя і є способом її соціального захисту. Власною неповторністю й неодмінністю право вносить себе до системи загальнолюдських цінностей, що перетворює його, як уже було сказано, на феномен культури.

В українській правовій системі створено професійно-етичний кодекс адвокатів, який визначив певні вимоги до рівня професійної кваліфікації, честі, гідності, етичних принципів фахівця, адвоката, а саме: а) у стосунках з колегами — принципи поваги, доброї волі, коректності, доброзичливості, відповідальності за рівень власної професійності, готовність надати колезі професійну допомогу; б) у взаємовідносинах з клієнтом — принципи завоювання взаємної довіри, адвокатської таємниці, абсолютної чесності, професійної гідності, стриманості й коректності. Зауважимо, що професіограма адвоката, яка визначає соціально-психологічні особливості його діяльності, — захисника всіх прав та інтересів підсудного, поєднує знання фахівця (уміння виявити мотиви злочину, побічні причини, особливості психіки підзахисного тощо) і морально-етичний зміст його особистості (принциповість, чесність, гуманізм, відчуття біди іншої людини, бажання допомогти їй тощо).

Підсумовуючи все сказане вище, доцільно шукати шляхи подолання суперечностей, що наявні нині в процесі підготовки юристів-фахівців, шукати на системних засадах створення і впровадження в практику вищої школи культурологічної моделі підготовки студентів вищої школи права до майбутньої професійної діяльності. Ця модель має бути спрямована на підготовку фахівців у галузі права, спроможних розрізнити право як силу, покликану захистити права і свободи громадян, що відповідає вимогам загальнолюдської моралі, рівності й справедливості в суспільстві: і право як суспільний феномен, що разом з іншими суспільними чинниками формує ідеали та межі цієї свободи.

Література

1. Дюркгайм Э. Социология. — М., 1995. — С. 196.
2. Костенко О. М. Культура і закон // Правова держава. — К., 1998. — вип. 9. 130—136.
3. Кант И. Основположение метафизики нравов // Соч. в 8 т. — Т. 4. — М., 1991. — С. 227.